

MATERIAŁY ZACHODNIOPOMORSKIE

Rocznik Naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie

Nowa Seria

tom X
2013

zeszyt 1
Archeologia

Szczecin 2015

Redaktor naczelny wydawnictw Muzeum Narodowego w Szczecinie
Lech Karwowski

Redakcja naukowa tomu
Anna B. Kowalska, Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska,
Bartłomiej Rogalski

Redakcja wydawnicza
Anna B. Kowalska, Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska,
Bartłomiej Rogalski

Korekta
Anna B. Kowalska, Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska,
Bartłomiej Rogalski

Tłumaczenia i korekta tłumaczeń
Tomasz Borkowski
Agnes Kerrigan (proofreading)

Recenzenci
dr hab. prof. UW Joanna Kalaga, dr hab. prof. UW r Tomasz Płonka

Adres Redakcji
Muzeum Narodowe w Szczecinie
70-561 Szczecin, ul. Staromłyńska 27
tel. (+48) 91 431 52 02
fax (+48) 91 431 52 04

Projekt okładki
Waldemar Wojciechowski

Skład i druk
XPRESS Sp. z o.o.

ISSN 0076-5236

© Copyright by Muzeum Narodowe w Szczecinie and Authors

Szczecin 2015

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Tadeusz Galiński

- Bolków nad jeziorem Świdwie. Nowe materiały kultury ahrensburgskiej 7
Bolków on Lake Świdwie. New Ahrensburgian materials. Summary 113

Paweł Gan, Tomasz Galewski, Andrzej Kasprzak

- Badania specjalistyczne nowych znalezisk z wczesnej epoki żelaza
odkrytych na stanowisku 4 w Miechęcinie, pow. kołobrzeski 115
Physicochemical research on pottery of the Early Iron Age
from Miechęcino site 4, Kołobrzeg district. Summary 132

Marcin Biborski, Piotr Kaczanowski, Janusz Stępiński

- Badania metaloznawcze mieczy z cmentarzyska z okresu rzymskiego
w Czelinie, woj. zachodniopomorskie 133
Metallurgy study on swords from the Roman period burial ground in Czelin,
West Pomeranian Voivodeship. Summary 156

Grzegorz Brzustowicz

- Konwent cysterek w Koszalinie. Część 1. Zarys dziejów 159
The Cistercian convent in Koszalin. Part 1. A sketch of history. Summary 189

Joanna Abramów, Dorota Bienias, Jacek Borkowski,

- Lidia Cymek, Andrzej Kuczkowski, Franciszek Rożnowski
Konwent cysterek w Koszalinie. Część 2. Badania archeologiczne
na cmentarzysku przyklasztornym 191
The Cistercian convent in Koszalin. Part 2. Archaeological excavations
on the convent's cemetery. Summary 235

Jacek Borkowski, Andrzej Kuczkowski

- Proces lokacji średniowiecznego Koszalina w świetle źródeł
archeologicznych i historycznych 237
The process of the location of medieval Koszalin in the light of archaeological
and historical sources. Summary 253

Andrzej W. Święch

- Problematyka podwodnych badań archeologicznych
w kontekście dyskursów kulturowych 255
The issue of underwater archaeological research
in the context of cultural discourses. Summary 275

ODKRYCIA

Michał Bugaj, Kamil Kajkowski

- Sztylet z miejscowości Głuszyno z Pomorza Środkowego
A dagger from Głuszyno in Central Pomerania 277

Grzegorz Durdyń, Andrzej Janowski Łuskowo, gm. Wolin, stan. 8 (AZP 20-07/2) Łuskowo, Wolin commune, site 8 (AZP 20-07/2)	285
Bernard Cedro, Bartłomiej Rogalski Dwie szpile skrzydełkowate z Kościna, gm. Dobra, pow. Police, stan. 6 (AZP 30-04/145) Two wing pins from Kościno, Dobra commune, Police district, site 6 (AZP 30-04/145)	289
Bartłomiej Rogalski, Sławomir Słowiński Ratownicze badania osady z okresu wpływów rzymskich w miejscowości Krzęcin, gm. <i>loco</i> , woj. zachodniopomorskie Rescue excavations on a Roman period settlement in Krzęcin, Choszczno commune, West Pomeranian Voivodeship	293
Andrzej Kuczkowski Wczesnośredniowieczny grot włóczni z miejscowości Bonin, gm. Manowo, pow. Koszalin An early medieval spearhead from Bonin, Manowo commune, Koszalin district	303
Anna B. Kowalska Przyczynek do znajomości dziecięcego obuwia skórzanego wolinian w okresie nowożytnym A contribution to the knowledge of children's leather shoes from Wolin in the post-medieval period	307
Ewa Górkiewicz Elementy infrastruktury wodnej ze wsi Bardy, pow. Kołobrzeg Elements of water supply infrastructure from Bardy village, Kołobrzeg district	317
Andrzej Kuczkowski Śródleśne nowożytne miejsce obróbki kamieniarskiej w miejscowości Rosnowo, gm. Manowo (pow. Koszalin) A post-medieval stone processing site in a forest in Rosnowo, Manowo commune (Koszalin district)	325
RECENZJE I OMÓWIENIA	
Bartłomiej Rogalski Henryk Machajewski, <i>Gronowo, Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Wespommern</i> , Warszawa–Szczecin–Gdańsk 2013	331
Krzysztof Kowalski Anna B. Kowalska, <i>Wytwórczość skórzana w późnośredniowiecznej Dzielnicy Chyżyńskiej w Szczecinie. Leatherworking in Late Medieval Szczecin Chyżyńska Neighbourhood</i> , Muzeum Narodowe w Szczecinie, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin 2013	333

- Dorota Kozłowska
Wojciech Blajer, *Młodsza epoka brązu na ziemiach polskich w świetle badań nad skarbami*, Kraków 2013 337
- Anna B. Kowalska
Marta Osypińska, *Zwierzęta w gospodarce wczesnośredniowiecznego Szczecina*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań 2013 339
- Anna B. Kowalska
Henryk Paner, *Średniowieczne świadectwa kultu maryjnego. Pamiątki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*, seria *Fontes Commentationesque ad res gestas Gedani et Pomeraniae*, t. IV, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2013 341
- Anna B. Kowalska
Błażej M. Stanisławski, *Jómsswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemiach polskich*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2013 343
- Anna B. Kowalska
Wolin wczesnośredniowieczny, część 1, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, „*Origines Polonorum*”, t. VI, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Warszawa 2013 345
- Anna B. Kowalska
Economies, monetisation and society in the West Slavic lands 800–1200 AD, red. M. Bogucki, M. Rębkowski, seria *Wolińskie Spotkania Mediewistyczne*, t. 2, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 380, Szczecin 2013 347
- Ewa Górkiewicz
Andrzej Kuczkowski *Cholin – Gollennberg – Góra Chetmska. Źródła archeologiczne do dziejów Góry Chetmskiej koło Koszalina*, Koszalin 2013 349
- Anna B. Kowalska
Eugeniusz Cnotliwy, *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, „*Studia nad Truso*”, t. II, red. Bogucki Mateusz, Marek F. Jagodziński, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Elbląg 2013 351
- Ewa Górkiewicz
Child and childhood in the light of archeology, red. Paulina Romanowicz, Wrocław 2013 353
- Anna B. Kowalska
Od chrystianizacji do współczesności. Studia zebrane z okazji jubileuszu 750-lecia kościoła Świętego Ducha w Moryniu, red. Paweł Migdalski, seria „*Terra Incognita*”, t. 8, Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „*Terra Incognita*”, Chojna–Moryń 2013 357

Anna B. Kowalska Michał Sołtysiak, <i>Podstawy ekonomiczne powstawania średniowiecznych ośrodków miejskich na Pomorzu Zachodnim w świetle badań archeologicznych</i> , Uniwersytet Adama Mickiewicza w Gdańsku, Poznań 2013	359
Sławomir Słowiński <i>XVII Sesja Pomoroznawcza, vol. 2, od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych</i> , red. Henryk Paner, Mirosław Fudziński, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2013	361
Anna Uciechowska-Gawron <i>Trzebiatów – spotkania pomorskie 2013</i> , red. Janina Kochanowska, Trzebiatów 2014	363
Marta Kurzyńska Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego za 2012 rok. Suplement	365
Indeks nazw geograficznych. Suplement 2012	385
Marta Kurzyńska Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego za 2013 rok	387
Indeks nazw geograficznych 2013	441
K R O N I K A	
Archeologiczna ścieżka edukacyjna w Czelinie, gm. Mieszkowice, pow. Gryfino	445
Eksperymentalny rejs replikami dłubanek z X wieku rzeką Odrą z Opola do Wolina w 2003 roku	451
<i>Zapomniane Oblicza Motyw twarzy na zabytkach archeologicznych z ziem polskich od IV tysiąclecia p.n.e. do XVII w. n.e.</i> Wystawa czasowa	461
XIX Sesja Pomoroznawcza	465
<i>In gremio – In praxi. Przedmioty skórzane na co dzień i od święta</i> , Konferencja naukowa	467

Jacek Borkowski, Andrzej Kuczkowski

**Proces lokacji średniowiecznego Koszalina
w świetle źródeł archeologicznych i historycznych**
**The process of the location of medieval Koszalin
in the light of archaeological and historical sources**

Based on the results of archaeological research carried out in the Old Town in Koszalin, confronted with written sources, the authors attempted to identify the nature of the pre-location settlement phase (open settlement and stronghold), and the development of structures in the quarters and urban plots of the chartered town. They deal with the subject of the two main elements of the medieval town – the town hall and the parish church as well as the importance of the Cistercian convent in the town's development.

Keywords: Middle Ages, Koszalin, location town, urban plots

Słowa kluczowe: średniowiecze, Koszalin, miasto lokacyjne, parcele miejskie

Badania nad miastami średniowiecznymi na terenie Polski należą do dość młodej gałęzi archeologii (por. Majewski 2012; Rębkowski 2012). Wynika to ze specyfiki archeologii miejskiej, uprawianej w Polsce do przełomowego okresu końca lat 80. i początku 90. XX wieku. Badania wówczas prowadzone w ramach tzw. „projektu milenijnego” skupiały się na rozpoznaniu wczesnośredniowiecznych nawarstwień głównych ośrodków miejskich państwa piastowskiego oraz ziem, które uważano za jego nieodłączne części składowe (m.in. Pomorze i Śląsk). Eksplorowane niejako „przy okazji” warstwy późnośredniowieczne oraz nowożytnie uważano za mało istotne z punktu widzenia zakładanych wówczas celów badawczych. Koszalin pozostawał na uboczu tychże prac, chociaż przeprowadzono badania mające na celu ustalenie lokalizacji grodziska wczesnośredniowiecznego, którego istnienia dopatrywano się tutaj w oparciu o niektóre źródła pisane. Poszukiwano go w dwóch miejscach – na terenie zajmowanym do roku 1718 przez zespół klasztorno-zamkowy (w północno-wschodniej części Starego Miasta) oraz na w obrębie pradoliny rzeki Dzierżęcinki, kilkaset metrów na północ od murów miejskich. W pierwszym przypadku na wybór rejonu penetracji miały wpływ odkrycia archeologiczne w niektórych ośrodkach miejskich, gdzie zamek zakładano bezpośrednio na miejscu dawnego grodu

(m.in. Szczecin). Druga zaś wynikała z analizy form terenowych (por. Borkowski, Kuczowski 2011, 39 n.).

Brak konkretnych archeologicznych materiałów źródłowych oraz niejednoznaczność dokumentów pisanych powodował wysuwanie licznych hipotez na temat lokalizacji grodziska w literaturze przedmiotu. Jego położenia upatrywano między innymi na terenie miasta lokacyjnego (głównie w miejscu późniejszego konwentu cysterek), poza Starym Miastem oraz na Górze Chełmskiej. Hipotezy te, jak do tej pory, nie znalazły jednak potwierdzenia w źródłach archeologicznych ani pisanych (por. Wirski 2001).

Już na wstępie należy podkreślić, iż Koszalin to miasto, które z punktu widzenia archeologii nazwać można „miejszem zaprzepaszczonych szans”. Nie udało się bowiem wykorzystać przynajmniej dwóch znakomych okazji rozpoznania wykopaliskowego ścisłego centrum miasta lokacyjnego w okresie po II wojnie światowej. W 1955 lub 1956 roku teren odbudowywanego koszalińskiego Starego Miasta odwiedziła mgr Alicja Hamling z ramienia Muzeum w Szczecinie. W liście z roku 1968, który skierowała do koszalińskich archeologów wprost przyznała, iż nie zaobserwowała w wykopach budowlanych żadnych źródeł wczesnośredniowiecznych nie podjęła działań mających na celu zabezpieczenie widocznych relikwów zabudowy późnośredniowiecznej oraz nowożytnej¹. W latach późniejszych również archeolodzy koszalińscy notowali występowanie zabudowy drewnianej w ścisłym centrum miasta. Niepodjęcie w tamtym okresie badań interwencyjnych spowodowało, iż bezpowrotnie utraciono szansę na zadokumentowanie najważniejszych pod względem poznawczym parceli miejskich.

Kolejną szansą na uzupełnienie stanu wiedzy na temat sposobu zagospodarowania przestrzeni miasta była – wręcz „barbarzyńska” z punktu widzenia ochrony dziedzictwa konserwatorskiego – decyzja o modernizacji głównej arterii komunikacyjnej Starego Miasta. Polegała ona na wyburzeniu całej pierzei kamienic wzdłuż ul. Zwycięstwa, a tym samym uzyskaniu miejsca na zbudowanie drugiego pasa jezdni. Była to jedna z kilku inwestycji realizowanych w pierwszej połowie lat 70. XX wieku, a związanych z przygotowaniem do obchodów centralnych dożynek, które odbyły się 7 września 1975 roku. W trakcie tych prac stwierdzono jedynie występowanie pozostałości po późnośredniowiecznej oraz nowożytnej zabudowie mieszkalnej zajmującej przednie części działek mieszczańskich, tuż przy dawnym ciągu komunikacyjnym. Na przeprowadzenie regularnych badań wykopaliskowych nie zgodziły się ówczesne władze miasta (Skrzypek 2004).

¹ List A. Hamling do szefa koszalińskiego muzeum Mariana Sikory w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Koszalinie (teczka nr 236).

Dopiero pod koniec lat 90. XX i na początku XXI wieku przeprowadzono zakrojone na szeroką skalę prace wykopaliskowe związane z całkowitą przebudową dwóch kwartałów Starego Miasta, a także centralnej partii rynku, które dostarczyły najciekawszych danych na temat organizacji przestrzeni miasta lokacyjnego. Po uzupełnieniu ich o informacje pochodzące z prac archeologicznych o mniejszym zakresie, realizowanych w obrębie innych kwartałów, a także ze średniowiecznych źródeł pisanych udało się zrekonstruować w pewnym stopniu proces lokacji Koszalina, który symbolicznie rozpoczęło nadanie lubeckich praw miejskich 23 maja 1266 roku. Była to jedna z kilkudziesięciu lokacji jakie miały miejsce w XIII stuleciu na terenie Pomorza, kiedy to dzięki zaangażowaniu władz książęcych oraz kościelnych przeprowadzono zakrojoną na szeroką skalę akcję kolonizacyjną (por. Rębkowski 2001, 36 n.).

Terminem „lokacja” oznaczano *bądź akt określający zasady prawne, czyli tzw. prawo niemieckie, zgodnie z którym osada miała funkcjonować, bądź też nadanie jej przestrzennego kształtu poprzez założenie lub poprzez przekształcenie układu przestrzennego osady już istniejącej* (Rębkowski 2006, 205). Zasygnalizowaliśmy wcześniej niewielki stan rozpoznania wykopaliskowego obszaru koszalińskiego Starego Miasta. Powoduje to, że dysponujemy niewielką liczbą źródeł, które mogłyby pomóc w rekonstrukcji początków miasta. Jednakże z konfrontacji danych uzyskanych w trakcie prac wykopaliskowych ze źródłami pisаныmi można wysunąć pewne hipotezy na temat procesu kształtowania się średniowiecznego Koszalina.

Biskup kamieński Hermann w dniu 23 maja 1266 roku w dokumencie wydanym w Bukowie Morskim nadał miejscowości Koszalin (*Cusssalin*) lubeckie prawa miejskie. Dwaj zasadzcy – Markward i Hartmann – otrzymali do dyspozycji 100 łanów, z których aż 30 miało należeć bezpośrednio do nich. Osadnicy zostali zwolnieni z opłat na okres sześciu lat. Biskup zastrzegł sobie wójtostwo oraz dwie trzecie dochodów z opłat sądowych i grzywien (*Źródła...*, 2006, 14 n.). Nie była to jednakże pierwsza wzmianka o miejscowości Koszalin. Pierwszy raz pojawia się ona już w roku 1214, kiedy to książę Bogusław II nadał osadę *Cossalitz* klasztorowi norbertanów w Białobokach koło Trzebiatowa (*Źródła...* 2006, 8 n.). W literaturze powszechnie przyjęto, iż miejscowość ta jest tożsama – tak pod względem nazwy, jak i lokalizacji – z Koszalinem lokacyjnym, a co za tym idzie z miastem współczesnym.

Pierwotny układ miasta średniowiecznego był regularny. Miało ono kształt zbliżony do koła o średnicy około 500 m i zajmowało niewielkie wyniesienie terenowe o powierzchni około 15 hektarów, otoczone naturalnymi ciekami oraz zbiornikami wodnymi. Od centralnie położonego czworokątnego rynku odchodziły po dwie ulice prowadzące w stronę bram i murów. Główne ciągi komunikacyjne poprzecinane były ulicami poprzecznymi. Siatka ulic wyzna-

czała podział na regularne kwartały o kształtach zbliżonych do czworokątów. W obrębie murów miasta mogło być około 480 parceli. Pierwsza wzmianka o mieszczańskim domu murowanym pochodzić miała z roku 1377, zaś pod koniec XVI wieku mogło znajdować się tu 375 zamieszkałych domów (Gasztold, Muszyński, Rybicki 1974, 39 n.). Dane te jednak należy traktować z ostrożnością, gdyż autorzy publikacji nie podali źródeł informacji.

W badaniach nad procesem lokowania miast na Pomorzu ustalono, iż przebiegał on głównie w oparciu o trzy modele przemian przestrzennych, nazwanych umownie „szczecińskim”, „kołobrzeskim” oraz „greifswaldzkim”. W „szczecińskim” nowe miasta lokowano w miejscu istniejących wcześniej ośrodków wczesnomiejskich. W „kołobrzeskim” zaś nowe osiedla powstawały w niedalekiej odległości od starych ośrodków grodowych. Model zaś „greifswaldzki” charakteryzuje się zakładaniem miast na tzw. „surowym korzeniu”, czyli bez jakiegokolwiek powiązania ze starszym osadnictwem (Rębkowski 2006, 205). Z licznych danych źródłowych wiadomo, iż akt nadania praw miejskich oraz wykryształizowanie się specyficznej organizacji przestrzennej nie musiały przebiegać jednocześnie. Należy pamiętać, iż data uzyskania przywileju lokacyjnego jest jedynie datą umowną wskazującą z reguły na początek procesu lokacyjnego, a więc organizacji przestrzeni wyznaczonej do pełnienia roli organizmu miejskiego w prawnym rozumieniu tego słowa. W przypadku Koszalina najwcześniej datowane źródła archeologiczne zarejestrowano w obrębie kwartałów IX, XI, XIV oraz XX (por. ryc. 1). Źródłami tymi były ułamki ceramiki tzw. tradycyjnej, która datowana jest ogólnie na okres wczesnego średniowiecza. W tym jednak przypadku chronologię tych źródeł należy przesunąć poza datę 1266 roku (lokacja miasta). Współwystępuje ona bowiem z ułamkami ceramiki siwej², której pojawienie się na Pomorzu utożsamiane jest z przybyciem osadników niemieckojęzycznych (por. Rębkowski 1995, 26 n.). Obiekty, z których pozyskano homogeniczne zespoły ceramiki tradycyjnej datowane są w bardzo szerokich ramach młodszych faz wczesnego średniowiecza, które obejmować mogą okres przed- i po akcie lokacji. Pochodzą one z 11 jam wkopanych w calec, odsłoniętych w obrębie kwartału XIV. Dwie z nich stanowią pozostałość po półziemiankach, reszta zaś pełniła bliżej nieokreślone funkcje gospodarcze (Borkowski, Kuczkowski 2011, 61). Wobec braku bardziej precyzyjnych datowników tej fazy użytkowania kwartału obiekty te można uznać za pozostałości po tymczasowej zabudowie użytkowanej przez przybyłych tu osadników do

² Sytuację taką stwierdzono m.in. w obrębie Rynku Staromiejskiego, w rejonie prezbiterium kościoła poklasztornego oraz kwartału XIV, znajdującego się bezpośrednio pomiędzy kościołem mariackim a linią murów miejskich. Wszystkie te materiały znajdują się obecnie w opracowaniu.

czasu wzniesienia bardziej trwałych budynków. Możliwe jest także łączenie tych obiektów z osadą wzmiankowaną w roku 1214.

Równie wczesną, określoną na XIII stulecie, chronologię ma najstarsza warstwa (zalegająca tuż nad calcem) oraz wkopane w nią obiekty o nieznanym przeznaczeniu zarejestrowane w obrębie kwartału XX datowane ogólnie na XIII stulecie. Zalegające w warstwie liczne skupiska faszyny świadczą, iż pierwotnie cały poziom użytkowy był silnie podmokły. Brak śladów trwałej zabudowy aż do przełomu XV/XVI wieku może świadczyć, iż teren ten spełniał rolę zaplecza gospodarczego miasta (Borkowski, Kuczkowski 2011, 91).

W badaniu rozwoju przestrzennego miast niezwykle pomocne są ustalenia dendrochronologii. Jedną z najwcześniejszych dendrodat pozyskano z fragmentu koryta, nakrytego dranicą, odsłoniętego w obrębie kwartału XI, znajdującego się bezpośrednio na zachód od rynku, które wykonane zostało z drzewa ściętego około 1262 roku (Borkowski, Kuczkowski 2011, 55). Prawdopodobnie jest to ślad po urządzeniach odwadniających i przygotowywaniu terenu pod zabudowę miejską. W tym samym rejonie miasta, w obrębie obecnej ulicy Dąbrówki, uzyskano jeszcze jedną dość wczesną dendrodatę – fragment drewna pochodzącego z drzewa ściętego jesienią 1272 lub zimą 1273 roku (Borkowski, Kuczkowski 2011, 130).

Niemalą zamieszania w rekonstrukcji przestrzeni dawnego Koszalina przyniósł dokument wystawiony przez biskupa kamieńskiego Hermana w dniu 15 kwietnia 1281 roku, w którym czytamy: *klasztorowi [...] sześć łanów ziemi nadałiśmy, położonych na polu mieszkańców grodu, którzy w koszalińskim grodzie mieszkali, które to łany przeorysza i wspomniane zakonnice za pieniądze należne za kupno od pana rycerza Dawida nabyły, który tegoż grodu był żołnierzem* (Źródła...2007, 16)³. W dotychczasowej literaturze dość jednomyślnie zapis *campo castellanorum* tłumaczono jako „pole grodzian”, natomiast *castro Cussalyn* jako „gród Koszalin”. Fragment ten posłużył do wysnucia wniosku o istnieniu grodu (w rozumieniu osady obronnej), który miał stanowić przedlokacyjną fazę rozwoju Koszalina. Idąc dalej tym tropem, w rycerzu Dawidzie upatrywano kasztelana zarządzającego hipotetyczną kasztelanią koszalińską (Wirski 1998, 77 n.; Rębkowski 2001, 51, tam starsza literatura). Jako, że istnienie kasztelanii koszalińskiej uznać należy za teorię zbudowaną na domniemaniu, skłonni jesteśmy ją w całości odrzucić. Dyskusyjne jest także znaczenie pojęcia *in castro*. W dosłownym rozumieniu termin ten oznacza zwykle warowną siedzibę lub schronienie (Słownik...1959, 450). Słowo to jednak nie określa ani chronologii, ani typu miejsca obronnego. Pamiętając, iż

³ ...abbatise [...] dedimus proprietatam sex mansorum sitorum in campo castellanorum, qui in castro Cussalyn manserant, quos quidem mansos abbatissa et sanctimoniales predicti a domine David milite, qui eiusdem castri extitit castellanus...

w tym czasie fortyfikacje Koszalina miały postać co najwyżej wałów ziemnych z palisadą uznajemy, iż *in castro* dotyczy najprawdopodobniej miasta lokacyjnego. Co ciekawe, chociaż nie ma ani słowa na temat lokalizacji owego „poła grodzian” pojawiającego się jeszcze w dwóch dokumentach, które wystawione były w roku 1287 (*Źródła...2007*, 40) oraz w 1313 (*Źródła...2008*, 36), jego położenia w zasadzie powszechnie upatruje się na terenie dawnego zespołu klasztorno-zamkowego (*Źródła...2007*, 35), a zatem w obrębie kwartału IX, znajdującego się w północno-wschodniej części Starego Miasta. Pomimo przeprowadzenia w ostatnich latach szerokopłaszczyznowych prac wykopaliskowych na terenie dawnego klasztoru nie natrafiono na żadne ślady osadnicze z okresu przedlokacyjnego⁴.

Jednym z problemów badań nad organizacją lokowanej przestrzeni miejskiej jest kwestia powstania regularnego układu zabudowy, a w związku z tym postawienia pytania: czy była ona wynikiem jednorazowego rozmierzenia gruntów czy stopniowego, uzależnionego od przyrostu liczby osadników? (Rębkowski 2006, 211). W próbie odpowiedzi na to pytanie pomocny jest dokument wystawiony 20 stycznia 1288 roku przez wójta i rajców w Koszalinie, w którym czytamy m. in.: *zgodę wyrażamy aby mniszki klasztorne z nami w mieście zamieszkujące takie miejsce wolne od przeszkód posiadały, jakie teraz w posiadaniu mają, pod tymi wszakże dodatkowymi warunkami, aby szerokość drogi pomiędzy zabudowaniami klasztoru a umocnieniami palisady dla przejeżdżających we wspomnianym już miejscu wozów wystarczająco dogodną pozostawiała. Podobnież droga, która jest między stodołą a stajnią, żadnymi zagrodzeniami tamowana, otwarta będzie* (*Źródła...2006*, 32). Wydaje się, iż świadczy to o istnieniu pewnego ustalonego podziału na tereny przeznaczone pod zabudowę i z niej wyłączonych. Taki stan rzeczy, jak sugeruje przywołany wyżej fragment, istniał zapewne jeszcze przed ufundowaniem w tym miejscu konwentu. Wychodzimy z założenia, iż klasztor założono na parcelach, które do czasu jego fundacji pozostawały niezabudowane. Na tej podstawie możemy jednak tylko wskazać, że rozmierzenie gruntów w tej części Koszalina raczej poprzedzało jej zagospodarowanie. W najlepiej rozpoznanej archeologicznie partii miasta (kwartał XIV) także stwierdzono, iż podział na regularne parcele poprzedzał ich stałą zabudowę. Kolejną wskazówką na jednorazowe rozmierzenie miasta jest zapis z najstarszego znanego planu Koszalina, datowanego na rok 1740 (por. ryc. 4). Na planie tym plac, na którym położony jest kościół mariacki określony jest mianem *Plagamundi*, co tłumaczyć można jako „miara świata” czy „obszar świata”. W wytyczaniu siatki miasta musiano od samego początku przewidzieć miejsce na wzniesienie dwóch jego najważniejszych ele-

⁴ Opracowanie wyników wykopalisk prowadzonych w 2012 roku w tym tomie (por. Abramów, Bienias, Borkowski, Cymek, Kuczkowski, Rożnowski). Materiały pozyskane na wiosnę 2014 roku są w trakcie opracowywania.

mentów – kościoła farnego oraz ratusza (por. Maciakowska 2011, 53 n.). Być może w przypadku Koszalina tyczenie regularnej siatki ulic rozpoczęto właśnie od placu kościelnego.

Pierwszą fazę użytkowania kwartału oznaczonego numerem XIV wydatowano na 2. połowę XIII wieku (Borkowski, Kuczkowski 2011, 62 n.). Stwierdzono, iż w okresie tym zabudowa miała charakter dość luźny. Czytelne są jednak trzy działki, które miały formę wydłużonych prostokątów zorientowanych na osi północ-południe. Działki te miały długość po 35–40 m oraz szerokość łączną 15–18 m. Funkcje mieszkalne pełnił budynek o konstrukcji słupowo-ramowej (na działce północnej) oraz półziemianki (na działkach środkowej i południowej). Z pierwszego obiektu pozyskano dwie dendrodaty: po 1249 roku oraz 1263–1280. Wskazują one na powstanie tego budynku w najwcześniejszym okresie istnienia miasta. Ostatnim elementem najwcześniejszej zabudowy kwartału było moszczenie ulicy o szerokości 1,6 m. Na warstwie mierzwy spoczywały legary, na których poukładane były ściśle do siebie przylegające grube dranice. Z konstrukcji tej pozyskano niewielką serię dendrodat: 1274–1275 (legary) oraz po 1238, po 1250, po 1273 oraz 1307 (dranice) (Borkowski, Kuczkowski 2011, 64). Taki układ parceli w obrębie kwartału – wydłużone działki o przebiegu równoleżnikowym – charakterystyczne były dla wszystkich średniowiecznych miast pomorskich (por. Gupieniec 1997; Rębkowski 2001, 102).

Wiele zmian w obrębie omawianego kwartału przyniosła 1. ćwierć XIV stulecia. Zniknęły wówczas mieszkalne zabudowania wziemne, w miejsce których wzniesiono budynki w konstrukcji słupowo-ramowej. Obiekty mieszkalne zajmowały czoła działek, natomiast w ich tylnych częściach – w pewnym oddaleniu od domów – znajdowały się zabudowania gospodarcze oraz urządzenia sanitarne (latryny). Z obiektów związanych z tą fazą pozyskano daty: wiosna/lato 1307 (budynek nr 2), pomiędzy 1298 a 1505 (budynek nr 3), 1291–1305 (budynek nr 5) oraz 1291 (latryna 2) (Borkowski, Kuczkowski 2011, 64 n.).

Kolejne czytelne zmiany datowane są na 2. i 3. ćwierć XIV wieku, kiedy to wyraźnie „zagęściła” się zabudowa kwartału, zwłaszcza gospodarcza. Doszło wówczas do przeorganizowania większej partii przestrzeni miejskiej, co wiązało się z budową Bramy Nowej i wymusiło wytyczenie nieco odmiennego układu ulic. Budynki, które do tej pory miały frontowe usytuowanie względem ulicy, uzyskały położenie skośne. Także i zachodnia fasada koszalińskiej katedry po dziś dzień jest skośnie położona względem osi ulicy (por. Borkowski, Kuczkowski 2011, 71).

Istotnym pytaniem o rozwój miasta lokacyjnego jest tempo zajmowania poszczególnych parceli i kwartałów przez osadników. Według tradycji historycznej zanotowanej w XVIII wieku, najstarszy dom mieszczkański zbudować miał przedstawiciel możnego rodu Schmorrenhagen przy ulicy oddzielającej

kwartały XVIII oraz XXII (*Wendland... 2006, 350*). Ze względu na nieznaczną liczbę informacji nie jesteśmy w stanie prześledzić dokładniej tego procesu. Na podstawie odkryć archeologicznych w obrębie kwartału XIV można przypuszczać, iż proces ten był jednak dość znacznie rozciągnięty w czasie. W tym bowiem przypadku okres jaki minął od daty lokacji do wykrystalizowania się stałej zabudowy o charakterze miejskim wynosi przynajmniej 50 lat. Jak mogło to wyglądać w innych częściach miasta niestety nie wiemy. Jednak pewną wskazówką wydaje się być ufundowanie kilkanaście lat po lokacji konwentu cysterek, które 5 czerwca 1278 roku otrzymały od biskupa kamińskiego Hermanna przywilej założenia klasztoru w obrębie murów miejskich Koszalina (*Źródła...2006, 22 n.*).

Nie wdając się w szczegóły bardzo ciekawych dziejów klasztoru i jego mieszkańek (szerzej na ten temat: Brzustowicz 2014; Abramów, Bienias, Borkowski, Cymek, Kuczkowski, Rożnowski 2014), zwracamy jednak uwagę, iż konwent założono w obrębie miasta, co nie jest do końca zgodne z regułą nakazującą zakładanie klasztorów poza murami miejskimi (por. Białoskórska 1992). Być może mamy tu do czynienia z próbą aktywizacji akcji osadniczej poprzez sprowadzenie do miasta konwentu, który stanowić miał istotny element miejscowej gospodarki, jako posiadacz licznych ziem i majątków.

Na długotrwałość procesu lokacyjnego wskazywać również może przebieg wznoszenia fortyfikacji miejskich. W roku 1288 wspomina się jedynie palisadę, która istnieć miała w okolicy zabudowań klasztornych (*Źródła...2006, 32*). Dopiero na początku 1291 roku, a więc po 25 latach od nadania praw miejskich, rozpoczęto budowę obwałowań miejskich (*Źródła...2006, 36 n.*). Sytuacja, kiedy najstarsze umocnienia miejskie miały formę wału ziemnego z fosą i ewentualnie prostymi konstrukcjami drewnianymi nie jest wyjątkowa na Pomorzu Środkowym. Proste umocnienia poprzedzały budowę murowanych fortyfikacji. W przypadku Koszalina powstanie murowanych fortyfikacji miejskich datuje się na początek XIV stulecia (por. Ptaszyńska 1974, 55 n.; Rębkowski 2001, 91 n.).

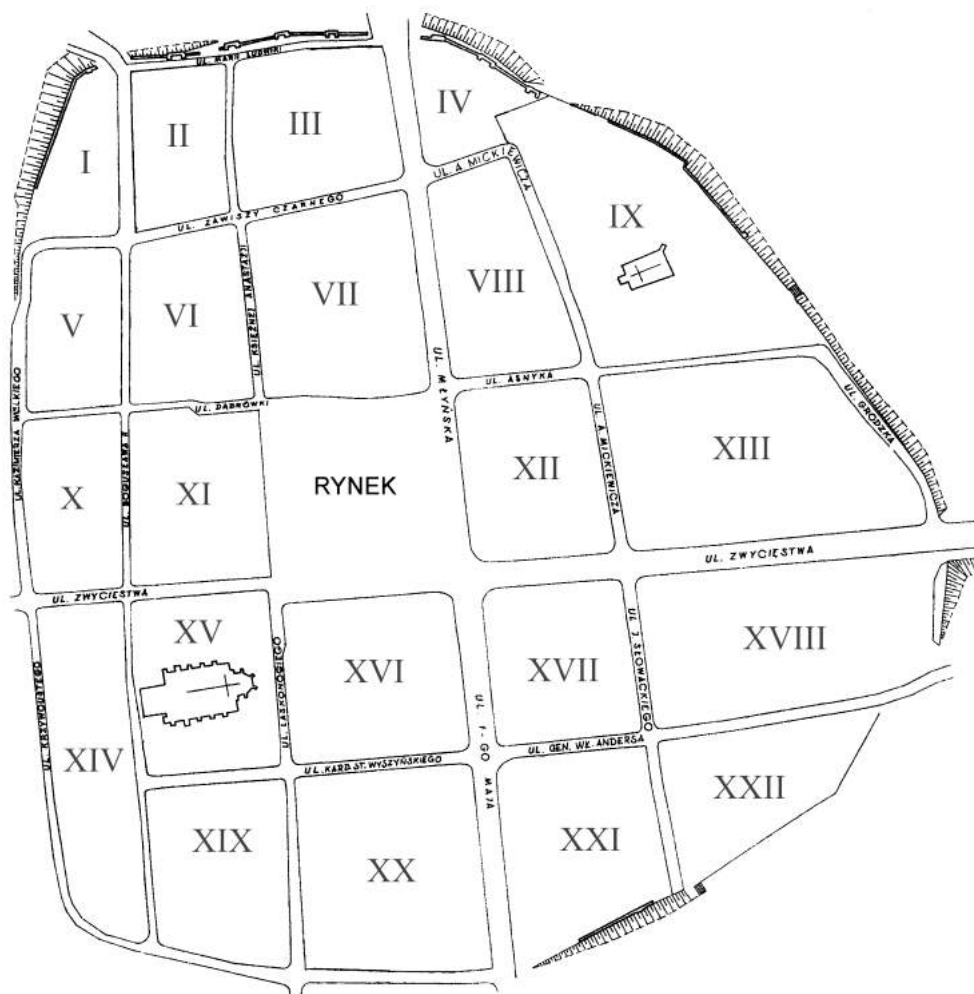
W literaturze podkreślono bardzo regularny układ średniowiecznego Koszalina. Było to charakterystyczne dla miast, w których funkcjonowała jedna parafia (Rębkowski 2001, 104). W układzie przestrzennym dominującymi elementami były kościół parafialny oraz centralnie położony plac targowy z ratuszem. Po raz pierwszy koszaliński ratusz (określony mianem *theatro*) wzmiankowany jest w 1286 roku (*Źródła...2006, 28 n.*). W trakcie prac wykopaliskowych w centralnej części rynku nie udało się niestety natrafić na relikty zabudowań ratuszowych. Zostały one bowiem w XVIII wieku zniszczone lub nakryte w całości ceglana konstrukcją podwaliny pomnika cesarza Fryderyka.

Drugim pod względem ważności był plac zajmowany przez farę miejską wraz z otaczającym ją cmentarzem. Na najstarszym zachowanym planie miasta,

datowanym na około 1740 rok (por. ryc. 4), widoczny jest czworokątny mur (lub inna forma trwałej delimitacji) wyznaczający zapewne granice nekropoli. Koszaliński kościół parafialny od samego początku swego istnienia nosił wezwanie Najświętszej Marii Panny, które było najczęściej pojawiającym się *patriocinium* świątyń w najstarszych miastach lokacyjnych Pomorza (por. Rębowski 2001, 113 n.). Nie mamy źródeł pisanych, dzięki którym można byłoby prześledzić początki obecnej koszalińskiej katedry. Poszczególni badacze są jednak raczej zgodni, że powstała ona w ciągu pierwszej połowy XIV wieku (por. Bończa-Bystrzycki 2013, 153 n.). Ze względu na brak większych badań archeologicznych wokół obecnej katedry nie możemy nic powiedzieć na temat organizacji przestrzennej najstarszej koszalińskiej nekropoli.

W podsumowaniu uwag na temat początków Koszalina, z punktu widzenia archeologii miejskiej można uznać to miasto za bardzo „pechowe”. Ze względu na brak zainteresowania ze strony środowiska archeologicznego w zasadzie do końca lat 80. XX wieku źródłami datowanymi na późne średniowiecze oraz nowożytność, największe inwestycje budowlane czasów Polski Ludowej, jakie miały miejsce na koszalińskim Starym Mieście były pozbawione w zasadzie jakiegokolwiek dozoru archeologicznego. Przeprowadzone wówczas wizytacje placów budów miały charakter jedynie doraźny. Obserwacje oraz wrywkowo wykonywana dokumentacja mają bardzo ograniczoną wartość poznawczą. Szeroko zakrojonymi i zgodnymi z metodyką archeologiczną badaniami objęto jedynie dwie większe połacie miasta, które stanowią jednak niewielki procent przestrzeni objętej inwestycjami budowlanymi po 1945 roku.

W obrębie Starego Miasta istnieje jeszcze kilka dość dużych wycinków przestrzeni, które są atrakcyjne z punktu widzenia inwestycji, a co za tym idzie – w świetle obowiązujących przepisów prawa konserwatorskiego – takich, które muszą zostać poddane wyprzedzającym pracom archeologicznym i mogą przynieść niezwykle ciekawe rezultaty. Chodzi tu głównie o obszar w okolicach domku kata oraz dużych rozmiarów podwórze zabudowane garażami przy ul. Księżnej Anastazji. Kierując się danymi, jakimi dysponujemy na chwilę obecną stwierdzić należy, iż miasto lokacyjne Koszalin utworzone zostało na tzw. „surowym korzeniu” albo, co już jest mniej prawdopodobne, w bliżej nieokreślonej zależności od starszego osadnictwa, jednak raczej o charakterze otwartym.

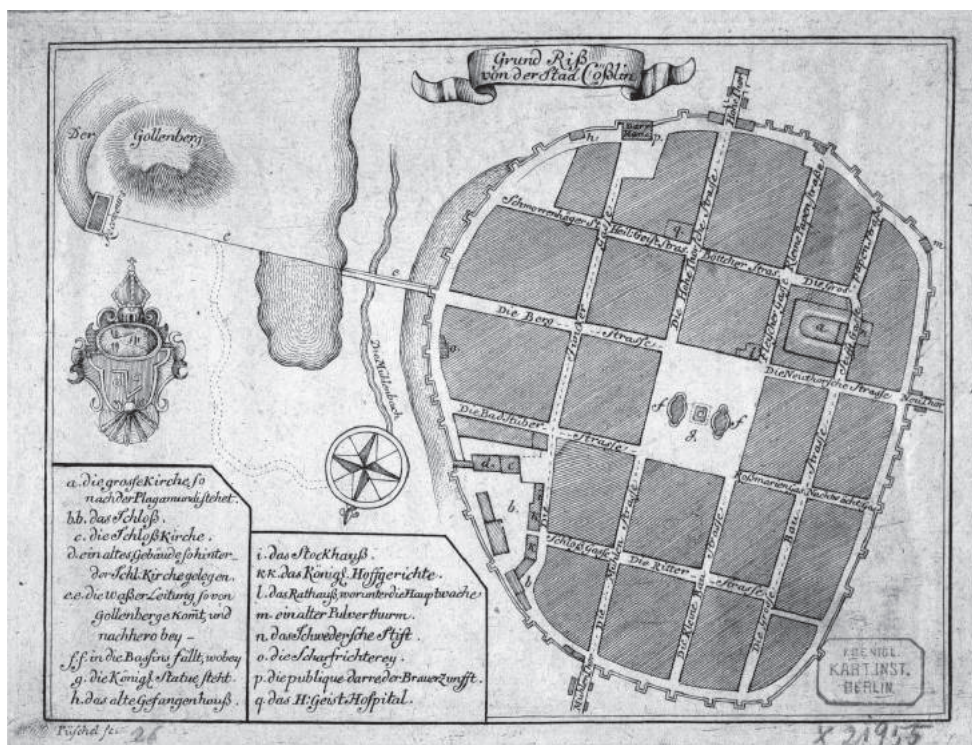
Ryc. 1. Koszalin – Stare Miasto, podział na kwartały. Oprac. A. Kuczkowski
 Fig. 1. Koszalin – Old Town, quarters division. Prepared by A. Kuczkowski

Ryc. 2. Widok Koszalina na mapie Lubinusa z 1612 roku (wg: Pirwitz 1931, 423, ryc. 1)
Fig. 2. View of Koszalin on the Lubinus map from 1612, (after Pirwitz 1931, 423, Fig. 1)

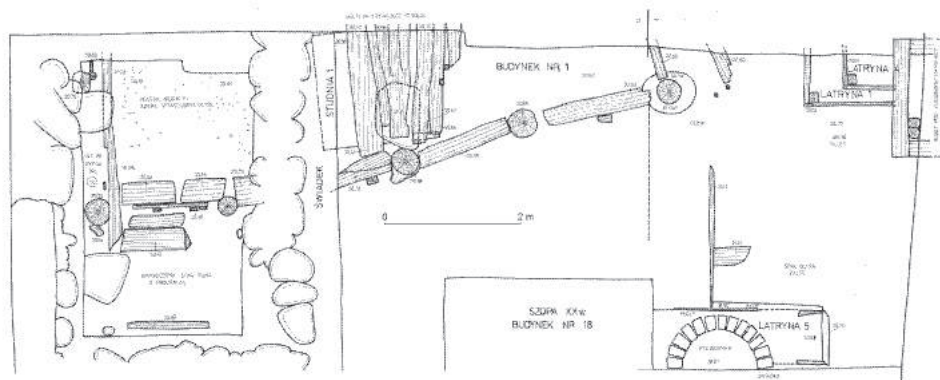

Ryc. 3. Koszalin (kwartał XIV–XV). Widoczne relikty nowożytnych kamienic mieszczańskich w wykopach budowlanych z lat 70. XX wieku (wg: Borkowski, Kuczkowski 2011, 83, ryc. 87)
Fig. 3. Koszalin (quarter XIV–XV). Visible remains of modern burgher tenements in construction trenches from the 1970s (after Borkowski and Kuczkowski 2011, 83, Fig. 87)

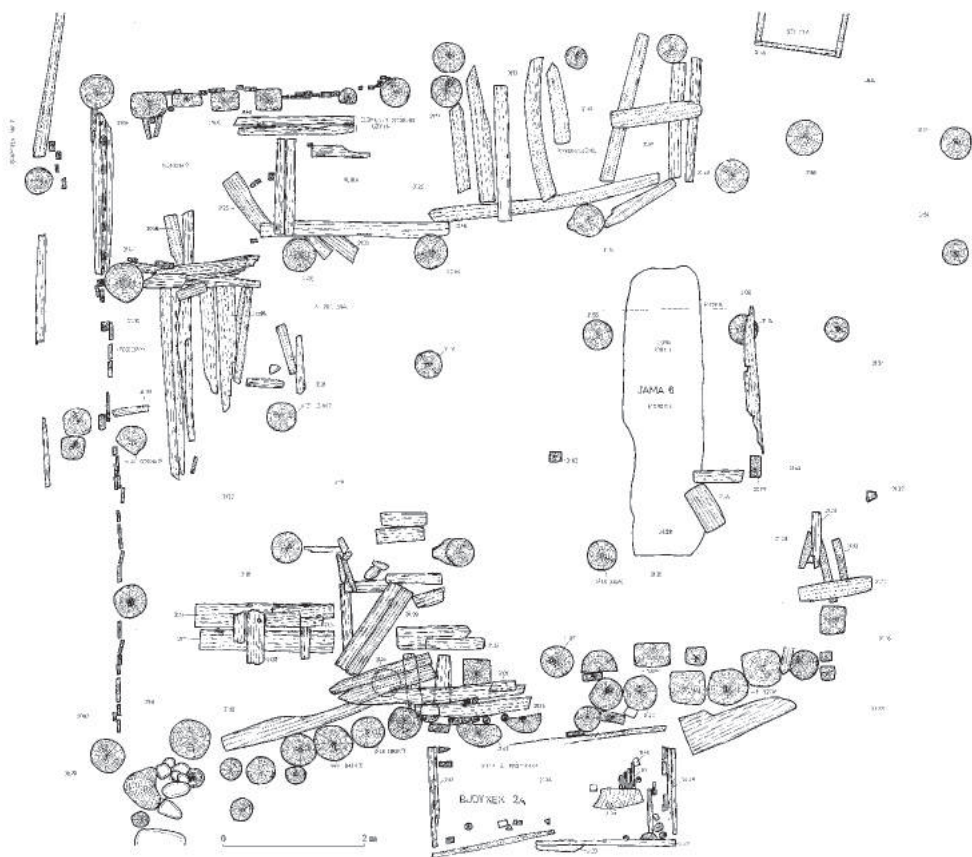
Ryc. 4. Najstarszy znany plan Koszalina, datowany na około 1740 rok (fotokopia ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Szczecinie, Delegatura w Koszalinie)

Fig. 4. The earliest known plan of Koszalin dated to about 1740, (photocopy from the collection of the Voivodeship Heritage Conservator's Office in Szczecin, Koszalin branch)

Ryc. 5. Koszalin – Stare Miasto, kwartał XIV. Plan południowej części budynku nr 1 oraz latryny nr 1, 4, 5. Rys. R. Kamiński (wg: Borkowski, Kuczkowski 2011, 61, ryc. 65)

Fig. 5. Koszalin – Old Town, quarter XIV. Plan of the southern part of building No. 1 and cesspits Nos. 1, 4, 5. Drawing R. Kamiński (after Borkowski and Kuczkowski 2011, 61, Fig. 65)

Ryc. 6. Koszalin – Stare Miasto, kwartał XIV. Plan budynków 2 i 2a. Rys. R. Kamiński (wg: Borkowski, Kuczkowski 2011, 63, ryc. 66)
 Fig. 6. Koszalin – Old Town, quarter XIV. Plan of buildings 2 and 2a. Drawing R. Kamiński (after Borkowski and Kuczkowski 2011, 63, Fig. 66)

Bibliografia

Źródła

Wendland...

2006 *Zbiór rzeczy rozmaitych historii miasta Koszalin dotyczących*, oprac. J. Chojecka, A. Heinrich, A. Muszyński, Koszalin.

Źródła...

2006 *Źródła do dziejów Koszalina*, z. 1, oprac. A. Muszyński, Koszalin.

2007 *Źródła do dziejów Koszalina*, z. 2, oprac. A. Melonek, A. Muszyński, Koszalin.

2008 *Źródła do dziejów Koszalina*, z. 3, oprac. A. Melonek, A. Muszyński, Koszalin.

Literatura

Abramów J., Bienias D., Borkowski J., Cymek L., Kuczkowski A., Rożnowski F.

2014 *Konwent cysterek w Koszalinie. Część 2. Badania archeologiczne na cmentarzu przy klasztorze*, „Materiały Zachodniopomorskie NS” 10/1 (2013), 191–235.

Białokórska K.

1992 *Czy o wyborze miejsca na założenie opactwa cysterskiego decydowały zawsze wskazania reguły? Między teorią a rzeczywistością*, [w:] *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań, 149–178.

Bończa-Bystrzycki L.

2013 *Z dziejów parafii mariackiej w Koszalinie (XIX wiek)*, Koszalin.

Borkowski J., Kuczkowski A.

2011 *Cussalyn – Cöflin – Koszalin. Źródła archeologiczne do dziejów Koszalina*, Koszalin.

Brzustowicz G. J.

2014 *Konwent cysterek w Koszalinie. Część 1. Zarys dziejów*, „Materiały Zachodniopomorskie NS” 10/1 (2013), 159–189.

Gasztold T., Muszyński A., Rybicki H.

1974 *Koszalin. Zarys dziejów*, Poznań.

Gupieniec R.

- 1997 *Z dziejów miast średniowiecznych. Próba odtworzenia zabudowy działek budowlanych w miastach wczesno- i późnośredniowiecznych w basenie Morza Bałtyckiego*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 3/2, 5–36.

Maciakowska Z.

- 2011 *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV wieku*, Gdańsk.

Majewski M.

- 2012 *Ocena stanu badań archeologicznych nad okresem nowożytnym na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju*, „Archaeologia Historica Polona” 20, 95–104.

Pirwitz C.

- 1931 *Das Stadtbild Köslins in frühen Zeiten*, „Unsere Pommerland” 16/11–12, 421–427.

Ptaszyńska D. A.

- 1974 *Miejskie mury obronne w województwie koszalińskim*, Koszalin.

Rębkowski M.

- 1995 *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*, Kołobrzeg.
- 2001 *Pierwsze lokacje miast w Księstwie Zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg.
- 2006 *Możliwości archeologii w poznaniu procesów lokacyjnych. Na przykładzie wybranych miast południowego wybrzeża Bałtyku*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju 28–29 października 2002 roku*, red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław, 203–226.
- 2012 *Ciągle młoda? Archeologia późnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim po 1989 roku*, [w:] *Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju*, „Archaeologia Historica Polona” 20, 69–94.

Skrzypek I.

- 2004 *Archeologiczne badania ratownicze na terenie Starego Miasta w Koszalinie*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg, 181–192.

Słownik...

- 1959 *Słownik łacińsko-polski*, t. I (A–C), red. M. Plezia, Warszawa.

Wirski A.

- 1998 *Przedlokacyjny Koszalin*, [w:] *Koszalin w średniowieczu*, red. A. Wirski, Koszalin, 59–99.
- 2001 *Castrum w Koszalinie – kolejna hipoteza*, [w:] *Koszalin. Z dziejów miasta do 1266 roku*, t. 1, red. E. Buczak, Koszalin, 97–130.

**The process of the location of medieval Koszalin
in the light of archaeological and historical sources
Summary**

Archaeological excavations in Koszalin were carried out on a large scale as late as from the 1990s. In the 1960s, attempts were made to identify the early medieval stronghold in the north-east part of the town. Its existence there was suspected based on written sources. These excavations were unsuccessful. No remains that could have proved the existence of the pre-location settlement were found. Instead, architectural remains associated with the Cistercian convent complex were uncovered. This convent was converted into a castle by the dukes of Pomerania. It burnt down completely in 1718 and was never rebuilt. Excavations carried out recently within two quarters of the incorporated town provided interesting information. This enabled an attempt to reconstruct the course of Koszalin's location process, that is – in political terms – a single legal decision, and in settlement terms a longer or shorter process of colonization of the new urban entity. Based on results of archaeological work, which to some extent were confronted with written sources, we determined that Koszalin, which was granted town rights in 1266, was located on a so-called 'greenfield site'. Perhaps within its boundaries was situated the pre-location settlement, first mentioned in 1214. Koszalin, it seems, was a town divided at one time into a very regular arrangement of quarters. The fact that in the second half of the 13th century the Cistercian convent was founded in the town may suggest that it was developing slower than was expected by its founders. The introduction of the Cistercians was an attempt to revive the local economy, and thus, settlement activity. As late as in the 14th century Koszalin gained the characteristics of a fully developed medieval town.

Jacek Borkowski
Dział Archeologii
Muzeum w Koszalinie,
borkowski@muzeum.koszalin.pl

Andrzej Kuczkowski
Dział Archeologii
Muzeum w Koszalinie
kuczkowski@muzeum.koszalin.pl

